

**СТИЛЬОВІ ЗАСОБИ, ДОКУМЕНТ І ВИМИСЕЛ У
ТРАКТУВАННІ ЖАНРОВОЇ СВОЄРІДНОСТІ ПЕНТАЛОГІЇ
Б. ЛЕПКОГО «МАЗЕПА»**

Ольга Блашків
Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра документознавства, інформаційної діяльності
та українознавства, Тернопільський національний економічний
університет (УКРАЇНА)

ABSTRACT

The article deals with the historical-literary discourse of the genre's specificity of historical prose. Taking into account the genre "duality" of the art structure of the historical work, caused by the synthesis of literary and historical paradigms, an attempt was made to comprehend the integral model of the artistic system of B. Lepky's pentalogy „Mazepa” in the unity of historiosophical, socio-political, aesthetic and literary problems.

Key words: Mazepa, historical prose, pentalogy, genre, characteristic, image.

У статті розглядається історико-літературний дискурс жанрової специфіки історичної прози. Враховуючи жанрову «подвійність» художньої структури історичного твору, викликану синтезом літературних та історичних парадигм, зроблено спробу досягнути цілісну модель художньої системи пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» в єдності історіософських, суспільно-політичних, естетичних і літературознавчих проблем.

Ключові слова: Мазепа, історична проза, пенталогія, жанр, ознака, образ.

Artykuł dotyczy historyczno-literackiego dyskursu określenia specyfiki gatunkowej prozy historycznej. Ze względu na „dwoistość” gatunkową struktury artystycznej utworu historycznego, wywodzącą się z syntezy paradygmatów literackiego i historycznego podjęta została próba zrozumienia całościowego modelu systemu artystycznego pentalogii Łepkiego „Mazepa” w jedności problemów historiozoficznych, społeczno-politycznych, estetycznych i literaturoznawczych.

Słowa kluczowe: Mazepa, proza historyczna, pentalogia, gatunek, cecha, obraz.

Гетьман Мазепа — постать історична, знакова і трагедійна, його життя та діяльність вже з XVII ст. були предметом зацікавлення не лише його найближчого оточення, але й літописців, політичних діячів та дипломатів, кореспондентів газет, надихала багатьох митців різних національностей і країн. Іван Мазепа став героєм багатьох класиків європейської літератури: Байрона, В. Богданка, Ф. Булгаріна, М. де Вогюе, Ф. Гавронського, Р. Готтшала, В. Гюго, Р. Мютцельбурга, А. Єнсена, Б. Зелеського, О. Пушкіна, Ф. Равіта-Гавронського, К. Рилєєва, Ю. Словацького, В. Сосюра, І. Фріча та багатьох ін.

У радянські часи тема Мазепи в українській літературі була під забороною, тому значна кількість праць про І. Мазепу з'явилася у часи національного відродження, в 20-х роках XX століття. У 1950 — 80-х роках в українській ді-

спорі вийшло чимало дослідницьких праць про Мазепу (О. Оглоблин, П. Феденко, Б. Крупницький, Т. Мацків, О. Субтельний та ін.), але, на жаль, вони були тривалий час заборонені в Україні. Серед вітчизняних досліджень фольклорної та літературної мазепіани вирізняються праці Р. Радишевського, В. Сокола, В. Шевчука, в яких автори намагаються критично осмислити накопичений матеріал.

Зрозуміло, що в різні епохи та в різних творах спостерігалось неоднакове співвідношення легендарності та історичності образу Мазепи. У XVIII ст. домінує історичний первінь, з метою створення реального образу історичного діяча, але, звичайно, наявні й елементи міфу. Саме в цей час образ Мазепи виходить за межі національного, набуваючи європейського статусу.

Великі твори про знакового гетьмана могли бути написані лише в умовах політичних свобод. У Польщі Б. Лепкий створив пенталогію «Мазепа» (1926 — 1929), в Америці українській емігрант Л. Полтава — роман «1709» (1961), проте й вони дісталися України лише після відновлення нею незалежності.

Незважаючи на чималу кількість значних за обсягом літературних творів в українській історичній прозі про І. Мазепу (романи Данила Мордовця «Царь и гетман», Михайла Старицького «Молодость Мазепы», «Руина», Романа Іванчука «Орда», Богдана Сушинського «Гетьман Мазепа: повернення до Батурина» та ін.), життя гетьмана відображено в них спорадично. Лише декілька подій і, переважно, це любовні авантюри (особливо популярна історія кохання Мазепи і Мотрі), політична діяльність останніх років, з якою часто поєднують стосунки Мазепи та Палія, цікавили багатьох відомих українських й закордонних письменників. Історики трактували минулі події по-різному, письменники могли поділяти їхні погляди або не погоджуватись з ними, і це одразу вирізняло їхню власну концепцію характеру Мазепи.

Пенталогія «Мазепа» Богдана Лепкого досі залишається найповажнішим художнім твором про гетьмана України, про що свідчать публікації сучасних українських критиків — М. Ільницького, Ф. Погребенника, Р. Горака, Р. Гром'яка, М. Жулинського, Р. Коритка, В. Лева та інших авторів — в українській критиці, М. Сивіцького — в польській; закордонні відгуки М. Рудницького, Л. Білецького, В. Безушка, І. Кедрина, В. Державіна, М. Струтинського. Предметом зацікавлення дослідників історичної прози Богдана Лепкого про Мазепу здебільшого ставало трактування образу особи визначного гетьмана українським письменником перших десятиліть ХХ ст., розкриття специфіки авторської концепції портрета І. Мазепи і загального колориту епохи, окремі питання поетики творів.

Історична проза Б. Лепкого «Мазепа» зосталась одним з найбільших українських історичних творів, які працювали й працюють на українську національну ідею. Саме зміцнення національно-історичної свідомості й осмислення історичної долі народу є провідною функцією жанру історичного роману в українській літературі. Апелювання до історії, у випадку аналізу історичної прози є вагомим сегментом літературно-мистецького дослідження (з'ясування співвідношення історичної та художньої правди). Проте, існує також ряд факторів, які зумовлювали і специфічне наповнення просвітницьких ідей цих творів, зокрема час і місце написання українських історичних романів. Відомо, що конкретна культурна ситуація тієї чи іншої доби впливала на структуру романних текстів (під тиском обставин і політичних пристрастей), а також панування певного творчого напрямку в мистецтві й літературі (романтизму, модернізму, постмодернізму), зокрема історичних закономірностей їхнього розвитку привносило

в мистецьку діяльність нові «творчі методи», «будівельний матеріал», все те необхідне, що виявлялося здатним дати найпереконливіші відповіді на виклики доби, найповніше виразити «істини буття», як вони мисляться й переживаються сучасниками.

Враховуючи перелічені фактори й, особливо, жанрову «подвійність» художньої структури історичного твору, викликану синтезом літературних та історичних парадигм, системне дослідження пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» досі актуальне як для історіографії, так і для філології, зокрема у руслі жанрової своєрідності та особливостей поетики історичної прози митця, чи підходами до розгляду специфіки творів автора.

Питання щодо трактування історичної прози досі залишається складним і багатограним, оскільки це явище художнього синтезу мистецтва та історичної науки. Невипадково в 50-60 рр. ХХ ст. у вітчизняних наукових колах виникла дискусія щодо власне жанрової класифікації історичної прози, поділивши дослідників на два табори: представники одного вважали, що твори на історичну тематику можна виділяти в окремий самостійний «історичний жанр» (таку думку висловив Іван Варфоломєєв), інші ж науковці приставали до думки Захара Оскотського розглядати історичну прозу у контексті загальноприйнятих прозових жанрів, вказуючи лише на їхню специфічну, історичну, тематику. Погляд домінуючої більшості дослідників визначальний донині — жанрові ознаки зберігаються і вони вирішальні, бо більш глибокі, а сама історична тематика — це ознака вторинна.

Прагнувши піднести дух українців, які зазнали поразки у визвольних змаганнях 1917 — 1920 років, Богдан Лепкий намагався створити у своїх творах об'ємну панораму історично-духовного життя України кінця ХVІ — початку ХVІІІ ст., відтворити трагедію Батурина, художньо зобразити військові баталії, зокрема Полтавську битву, змалювати образи українських історичних діячів того часу, насамперед І. Мазепи, П. Орлика, А. Войнаровського, російського царя Петра Першого, Меншикова, і шведського короля Карла ХІІ та ін. Монументальні твори Богдана Лепкого, присвячені постаті гетьмана Івана Мазепи, традиційно називають трилогією, тому що вони за попереднім задумом автора мали складатися з трьох частин. Проте текстуалізована проекція його задуму збільшилася до 6 томів («Мотря» в 2 томах, «Не вбивай», «Батурин», «Полтава» в 2 томах). Пізніше була написана повість «З-під Полтави до Бендер», в якій головним героєм постав гетьман Пилип Орлик. Першу частину цієї повісті Богдан Лепкий завершив незадовго до смерті, не встигнувши зреалізувати свої творчі наміри, але видана вона була його братом Левком лише в 1955 році у Нью-Йорку. Оцінюючи історичну прозу Б. Лепкого про І. Мазепу з точки зору її жанрової своєрідності, зауважимо, що між науковцями не було однастайності у визначенні цього питання: пенталогію «Мазепа» називали романом, епопеєю, белетристичною хронікою, історичним повістевим циклом, і це свідчить про дійсні теоретичні труднощі в ідентифікації творів автора за жанром і потребу об'єктивного осмислення.

Трактування «Мазепи» як роману, що є містким за обсягом і складним за побудовою твором, є трудомістким, зважаючи на складність визначення його типологічних варіантів і систематизації його жанрових різновидів. Враховуючи жанрові доміанти роману, підкреслимо такі «ключові» явища цього жанру, які проглядаються в історичній прозі Богдана Лепкого. Виявленню жанрової специфіки роману сприяє типологізація його за таким параметром, як по-перше,

циклізація, умовне взаємонакладання романів одного автора, що виявляє їх системні якості. По-друге, в ХХ ст. основні тенденції розвитку роману вирізняли його монументалізацію, що наближала його до роману-епопеї. По-третє, зводячи до типологічного знаменника романи, що належать до певного літературного напрямку, особливістю модерністського роману була відповідність змістові «сучасної історії» (А. Франс), тобто об'єктом його рефлексії стала традиційна культура, «колективний міф», який потребує або корекції, або перевідтворення. Такі стильові засоби, а також тенденційність, ліризм, дозволяють розглядати «Мазепу» Б. Лепкого як роман. Проте, з іншого боку роман характеризується і неабиякою складністю побудови, і глибинністю конфлікту внутрішнього світу героя з прозою життя, і чіткою лінією формування характерів багатьох персонажів. А Б. Лепкий у зовнішньому сюжеті намагається не стільки загострити конфліктні ситуації, існування яких зумовлено уже самим об'єктом зображення, скільки згладити й перевести їх у тихе русло ліричних роздумів чи розповіді, де відчувається всерозуміння і всепрощення. У творі майже немає гострого протистояння ні в стосунках Мазепи з Петром I, ні у взаєминах гетьмана і генерального судді, ні навіть у зображенні збройних сутичок московських та українських сил (вояки просто виконують наказ вождів), що наближає прозу Б. Лепкого до повісті, ніж роману, чи, тим паче, роману-епопеї, що містить настанову на охоплення всіх сфер людського життя (соціальної, ідеологічної, інтелектуальної, моральної тощо).

Вважати «Мазепу» Б. Лепкого епопеєю наштовхувала дослідників, мабуть, така характерна особливість цього жанру, як актуальність епопейного осмислення дійсності саме в так звані «перехідні періоди». Під терміном «епопея» також розуміють «найбільш монументальну форму епічних творів, які відзначаються національно-історичною проблематикою» і служать цілям «філософського та естетичного узагальнення». Іншими вирізняльними ознаками такого типу жанрових структур є: широта у зображенні подій, змалювання людини «не з боку своєї окремоті, а з боку своєї єдності з переживаннями колективу» [2, с.18], що менш відчутні у пенталогії. Б. Лепкого у творах насамперед цікавить відтворення душевних поривів окремих персонажів, котрі мислять так, як і люди його доби — початку ХХ століття, вирішують подібні до їхніх проблеми. У цьому виразно проглядаються модерністичні позиції, притаманні прозі автора — минулі події пізнаються у теперішніх і в їх переживанні героями, тому час трактується з погляду вічності, а персонажі стають втіленням архетипних образів (найперше це стосується Мотрі — ідеї незалежності), що є художньою ілюстрацією письменникової думки про повторюваність певних моментів історії і необхідність позбутися помилок попередників заради кращого майбутнього.

Розглядаючи хроніку як літературний жанр, зауважимо основну визначальну її ознаку — зосередженість на часові як суб'єктові історичного процесу. На відміну від історичного роману, в якому на першому плані висувуються особистість автора чи характери, що розкриваються на тлі історичних подій, в хроніці сам хід часу є рушійною силою сюжету, відсутні вигадані герої і немає суб'єктивних цінок у переосмисленні подій. Натомість у прозі Богдана Лепкого маємо художніх персонажів (сотник Мручко, осавул Сидір, Одарка, дід-символ козацької слави), не бракує тут і нових цікавих поворотів у дії.

Для пенталогії як літературного твору, що складається з п'яти самостійних частин, об'єднаних діючими героями, спільною ідеєю і сенсом, притаманна незначна подієвість, характери персонажів подаються у статиці, а от глибинний

конфлікт чітко виражений, проте, він має, в основному, внутрішню форму вираження, що періодично відтворюється в душах окремих персонажів (спостерігається в образах Богдана Лепкого: Мотрі, Мазепи, Чуйкевича, Скоріна).

Однозначно можна стверджувати, що «Мазепа» Б. Лепкого є досить складним жанровим утворенням. Будучи на загал історичним повістевим циклом, він збагачується ознаками белетристичної хроніки (наприклад, Б. Лепкий не намагається дати широкого опису просторових одиниць, як у художньому творі, а просто називає їх, як у хроніці; авторське художнє проникнення у суть полтавської битви відзначається більшим прагненням достовірно відобразити характер цієї історичної події, ніж ретельним з'ясуванням причини полтавської катастрофи для Карла XII і Мазепи; у вирішенні не лише політичної, а й морально-етичної проблеми (помилування Кочубея й Іскри чи покарання зрадників) автор об'єктивно відтворює історичні відомості).

Дидактичний характер епопеї, як значного за обсягом монументального твору епічного змісту, в якому широко і всебічно відтворено епохальний перелом у житті цілого народу і відображені події, що мали вирішальне значення для багатьох поколінь, виразно простежується в моделі побудови історичного твору Б. Лепкого, зокрема в сюжеті творів, який здебільшого зводиться до розкриття визвольних поривів гетьмана, а діяльність Мазепи осмислюється письменником як історичний крок патріота, що піднісся до розуміння необхідності відбудови української державності. Проте, багато дослідників стверджують, що в епопеї, чи романі ступінь дидактизму менший, оскільки це більш ґрунтовні твори. Повість — менша за обсягом, більш сконцентрована, тому дидактичні моменти звучать більш переконливо, їх складніше тут приховати. Тому, з погляду сучасного українського літературознавства найдоречніше було б сприймати пенталогію Б. Лепкого як історичний повістевий цикл.

Проте досі найбільш дискусійним питанням щодо історичної прози залишається аналіз жанрової своєрідності твору з точки зору традиційного розподілу на історію й вимисел, історичну вірогідність, наповненість твору історичною правдою. Відповідно до запропонованої Стефанією Андрусів класифікації історичної прози, застосованої до осмислення літератури кінця XIX — початку XX ст. Є. Бараном, Б. Вальнюком та ін., вирізняють історико-художні, художньо-історичні та історичні художньо-документальні твори.

Критики при аналізі історичного твору зачасто відокремлюють «правду» від «вимислу», що автор взяв зі «справжніх» документів, і що він привніс свого. Багато істориків стверджує, що історичною подією є лише факт цієї події. Будь-який коментар, залишений спогад, навіть у літописі чи очевидцем, позначений суб'єктивним баченням автора. В історико-художніх творах за пропонованою класифікацією, домінує вигадка над домислом і документом (причому останній відіграє незначну роль), а дійовими особами є здебільшого вигадані персонажі. У художньо-історичних творах теж переважає вигадка і домисел, проте історичні події є вагомими. В історичних художньо-документальних творах основним є задокументований і переосмислений автором художньо-історичний факт. Домисел тут превалює над вигадкою, але теж обмежений реальними відомостями з життя героїв. Така класифікація, хоч і є досить умовною, оскільки, в першу чергу, йдеться про художній твір, проте вона дає можливість для чіткішого аналізу історичної прози [1, с.15.].

У переосмисленні сучасності й минулого України цікавою видається позиція Б. Лепкого у його історичних творах, що вирізняється історичним критицизм-

мом у ставленні до національних «міфів». Пантелогія «Мазепа» загалом межує з історико-документальною та художньо-історичною літературою. Подекуди ж яскраво виявляється історико-художня домінанта. Основна увага автора розподіляється здебільшого порівну між документом і вигадкою (домислом).

Богдан Лепкий, вивчаючи добу XVII–XVIII ст. в Україні із документальних джерел: універсалів Мазепа, звідомлень Петра I, листів Карла XII, монографій про часи війни, створив історичний художньо-документальний твір «Мазепа», що оперуванням значною кількістю документальних свідчень відображає традиції М. Костомарова та історичних оповідань О. Левицького. Проте письменник відкинув пропоновані істориками на той час негативні характеристики Мазепа, хоча подекуди, у деталях, можна спостерігати використання ним цих джерел з метою якимось оживити розповідь (цей момент став об'єктом критики українсько-канадського історика Р. Млиновецького [11]), тому наповнив образ Мотрі Кочубеївни до рівня художнього символу, який може бути сприйнятий як надія на здобуття незалежності України, а його образи Мазепа та молодого Чуйкевича контрастують з усталеними в науці й мистецтві поглядами на цих героїв, й дають змогу сприймати твір як проекцію в сучасне авторові буття.

Якщо ж аналізувати кожен повість циклу Б. Лепкого, то тоді вирізняються власні жанрові домінанти кожної з них. Наприклад, «Мотря» (з традиційною для теми про українського гетьмана любовною колізією: Мазепа — Мотря Кочубеївна) та завершальний том «З-під Полтави до Бендер», що нагадує останні сторінки «Мотрі», є радше художньо-історичними творами, що в окремі моменти навіть нагадують історико-художню белетристику. А от повість «Не вбивай» уже вражає яскравим слідуванням за документалістикою, що також, хоча й меншою мірою, простежується й у «Полтаві». Повість «Батурич» можна віднести до художньо-історичних творів, оскільки у ній документальні дані досить оригінально поєднуються з фрагментами вигадки (наприклад, у відтворенні битв і допитів, чи у викраденні Мотрі Іваном Носом, або у романтично-реалістичному трактуванні образу царського полковника Петра Скорина і под.).

Майстерність автора історичного твору це не гра словами й не переклад художнього враження на мову історичної науки. Перед творцем історичної прози постають дві небезпеки, які слід з однаковою ретельністю уникати — недостатня об'єктивність, особливо при характеристиці осіб, які не викликають його симпатії, та надмірна об'єктивність, яка веде до втрати моральної оцінки. Адже, історичний твір це не притча, складена на матеріалі історії, а старанне виявлення віддалених причин з проекцією на пояснення сьогодення. У створених Богданом Лепким образах дійсно відбулося особливо: через історичне (хід подій, історичні персонажі у його творах збігаються з історичними документами чи свідченнями, крім того автор був ретельно точним і уважним у деталях щодо тогочасного місцевого колориту, відтворюючи не лише правдивість матеріального світу епохи, але, головним чином, своєрідність її духовного обличчя) й разом художнє пізнання (на матеріалі історії, вдаючись до філософських переосмислень, старанне виявлення віддалених причин того, що відбувається сьогодні). Дослідження жанрової своєрідності історичної прози Богдана Лепкого, присвяченої постаті І. Мазепа, вимагає осмислення цілісної моделі його художньої системи в єдності історіософських, суспільно-політичних, естетичних і літературознавчих проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Мости між часами (Про типологію історичної прози) / С. Андрусів // Українська мова і література в школі. — 1987. — № 8. — С. 14-20.
2. Білецький О. Доля великої епічної форми в російській літературі XIX-XX століть / О. Білецький // Зібрання праць: В 5 т. — К.: Наукова думка, 1966. — Т.4. — С. 5-20.
3. Ільницький М. “Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті...” / М. Ільницький // Лепкий Б. Твори: У 2 т. Т.1. — К.: Дніпро, 1991. — С. 5-30.
4. Костомаров М. Гетьман Іван Степанович Мазепа / М. Костомаров // Галерея портретів. — К.: Веселка, 1993. — С. 227-247.
5. Лепкий Б. З-під Полтави до Бендер / Б. Лепкий. — К.: Дніпро, 1992. — 241 с.
6. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. // Лепкий Б. Твори: У 2 т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 317-611.
7. Лепкий Б. Мотря / Б. Лепкий. — К.: Дніпро, 1992. — 464 с.
8. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин / Б. Лепкий. — К.: Дніпро, 1992. — 534 с.
9. Лепкий Б. Полтава / Б. Лепкий. — К.: Дніпро, 1992. — 284 с.
10. Лесин В. Літературознавчі терміни / В. Лесин. — К.: Рад. школа, 1985. — 244 с.
11. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і документів / Р. Млиновецький. — Торонто, 1959. — 114 с.